

se barokklassiek. Ondanks dat er vanaf het einde van de achttiende eeuw een sterke toename plaatsvond in het aantal architecten en uitvoerders op de bouwplaats met een Deense opleiding, bleef er sprake van een internationaal fenomeen. De auteurs van dit deel zijn voornamelijk kunst- en architectuurhistorici die hun sporen ruimschoots hebben verdiend. In dit boek slagen zij er in om een duidelijk beeld te schetsen van de landgoederen in de verschillende periodes. De hoofdstukken lopen inhoudelijk naadloos in elkaar over en vormen tezamen een goed vervolg op het eerste deel. Wat dat betreft hebben de redacteurs uitstekend werk geleverd. Een enkele keer wil een duidelijke en goed geplaatste stijlomschrijving helaas nog wel eens ondergeschikt zijn aan de doelstellingen van het boek. De verschillen in de titels van de hoofdstukken wekken bovendien enige verwarring. Hoe laten de hoofdstukken zich beoordelen als de doelstellingen uit de 'Inleiding' als maat worden genomen? In de regel nemen het hoofdgebouw, de tuin en de belangrijkste stallen voorzover het dagelijkse leven van de eigenaar zich hierover uitstrekte geen gelijkwaardige positie in. Het is bijna vanzelfsprekend dat de meeste aandacht uitgaat naar de architectuur en de inrichting van het hoofdgebouw, gevolgd door de vormgeving van de tuin. De bespreking van de renaissancetuinen is zelfs marginaal. Hetzelfde geldt voor de stallen die onderdeel uitmaakten van de barokke gebouwencomplexen. Dergelijke verschillen tussen de hoofdstukken worden echter alleen maar expliciet wanneer het werk grote eenheid kent. De auteurs zijn er allen in geslaagd om de veranderende levensstijlen te schetsen en de wisselwerking die daarbij optrad met de vormgeving en inrichting van het woonhuis. Het tweede deel van *Het land-*

goed wilde meer zijn dan een architectuur- en kunsthistorisch naslagwerk en is daar ook ten volle in geslaagd. Zoals al eerder opgemerkt, heeft de aantrekkelijke vormgeving daarbij een uiterst belangrijke ondersteunende functie.

Nikolaj Bijleveld

VERSAILLES ZONDER FRANJE

Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles. The courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 349 p., ill.)

De kameel en het oog van de naald

Het eerste boek dat ik van mijn zakgeld aanschafte, was getiteld: *Lodewijk XIV. De Zonnekoning*. Het betrof een deel in de reeks *De Groten van alle tijden*, een uitgave van de Geïllustreerde Pers, met veel plaatjes en weinig tekst. Achteraf beschouwd verbaas ik mij over die aanschaf. Waarom is een ventje van dertien gefascineerd door een vorst van eeuwen geleden, die zich bovendien – vanuit onze tijd bezien – bijzonder *macho* gedroeg en zich tegelijkertijd uiterst potsierlijk en verwijfd uitdoste? Is mijn fascinatie een uiting van een persoonlijk aberratie? Of is hier meer aan de hand?

Tijdens het studiejaar 1985-1986 verzorgden J. Aalbers en J.H. von Santen aan de Universiteit Utrecht een inspirerend werkcollege 'hofcultuur in de vroegmoderne tijd'. Ik herinner mij in het bijzonder een sessie waarbij de gevorderde student Jeroen Duindam een enthousiasmerende bijdrage leverde over het hof van Lodewijk XIV aan de hand van de *Mémoires* van De Saint-Simon. En nu ligt

daar *Vienna and Versailles*: het resultaat van een langdurige fascinatie, een indrukwekkende belezenheid en omvangrijk archiefonderzoek. *Vienna and Versailles* is een ware *Fundgrube* voor historici, een echte *historians history*. Duindams studie biedt inzichten en hypothesen die stimuleren tot voortgaand onderzoek op het gebied van de Europese (en niet-Europese) vorstenhoven.

Vienna and Versailles is een boek dat men in opperste concentratie moet bestuderen. In zijn inleiding bekend de auteur dat hem, na de confrontatie met het omvangrijke archiefmateriaal, de beeldspraak te binnen schoot van de kameel die door het oog van de naald tracht te kruipen (p. 20): dit gevoel kan ook de lezer van *Vienna and Versailles* bekruipt. Geschreven in een uiterst gecompriëerde stijl, bevatten Duindams zinnen een bijzonder hoog informatiegehalte. Sommige tekstgedeelten vormen hierdoor zware kost, zoals de paragrafen waarin de in de oorspronkelijke taal weergegeven hofambten uit diverse tijdperken over elkaar heen buitelen en het perspectief voortdurend verschuift – soms binnen één alinea – tussen het Franse en het Habsburgse hof (hoofdstuk 2). Het ‘kameel-gevoel’ wordt nog verstrekt doordat de auteur er een driedubbele agenda op na blijkt te houden. Duindam heeft namelijk met *Vienna and Versailles* in feite (minstens) drie boeken willen schrijven. Het is daarom niet vreemd dat hij er niet volledig in is geslaagd om zijn ambitieuze doelstellingen in een in alle opzichten bevredigend resultaat vorm te geven.

De grote verdienste van *Vienna and Versailles* is gelegen in de breedte van het perspectief. In dit opzicht biedt Duindam een rijkdom aan gegevens, boeiende observaties en prikkelende thesen. In de vakbla-

den zijn de verdiensten van *Vienna and Versailles* inmiddels al uitvoerig opgesomd. Het zou zinloos zijn om dit in het onderhavige artikel nog eens over te doen. Ik beperk mij daarom tot het stellen van vragen en het plaatsen van kanttekeningen bij een aantal aspecten die – voor zover ik heb kunnen nagaan – nog niet eerder zijn opgemerkt. Wat is het onderwerp van *Vienna and Versailles*? Welk perspectief heeft de auteur gekozen, welke methode van onderzoek heeft hij gehanteerd en hoe presenteert hij zijn bevindingen? Welke keuzes zijn hierbij gemaakt en wat zijn daarvan de gevolgen? Een bijkomende overweging is, dat Versailles (het eigenlijke onderwerp van dit boek) naar mijn mening geen onderwerp is van enkel historisch belang. Het is óók een levende ‘mythe’ en een vroeg-eenentwintigste-eeuwse realiteit. Het gevolg van mijn benadering is dat ik geen recht kan doen aan de inhoudelijke rijkdom en de breedte van de thematiek die *Vienna and Versailles* de lezer biedt. Een groot aantal aspecten komt in het navolgende in het geheel niet aan bod. Dat kan echter allerm minst afdoen aan de grote kwaliteiten van Duindams studie.

Doel en methode

Wat is het onderwerp van *Vienna and Versailles*? Wat wil de auteur onderzoeken en op welke wijze wil hij zijn doel bereiken? Met name uit het inleidende en het afsluitende hoofdstuk blijkt dat Duindam verschillende agenda’s hanteert. *Vienna and Versailles* is vormgegeven als een vergelijkende studie naar de hoven van Wenen en Versailles. Men kan er dus vanuit gaan dat de auteur streeft naar een vergelijkende studie, met als doel een nauwkeuriger inzicht in de specifieke kenmerken van beide hoven. Wil een vergelijking tot zinvolle resultaten leiden, dan dienen beide fenomenen even

diepgaand en gedetailleerd uit de verf te komen.

Het tweede, eigenlijke doel van *Vienna and Versailles* is gelegen in de ontmythologisering van de beeldvorming rond het hof van Versailles ten tijde van Lodewijk XIV (p. 13). In dit perspectief is de vergelijking met het Weense hof een middel om een 'reëler' zicht te krijgen op het hof van de Zonnekoning. Via de omweg langs het Weense hof hoopt de auteur dit doel te bereiken. Het lijkt voor de hand te liggen dat in deze opzet relatief minder aandacht aan het Weense hof wordt besteed.

In het inleidende hoofdstuk verklaart de auteur dat het prematuur is om een 'model' van het vroeg-moderne Europese vorstelijk hof te formuleren: vanwege de lacuneuze historiografie is een synthese vooralsnog niet haalbaar. Niettemin blijkt uit *Vienna and Versailles* dat de auteur ernaar streeft een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van zo'n model: dit is het derde doel van *Vienna and Versailles* (p. 318-320). De gedachte dat het Europese vorstenhof, langer dan doorgaans is vermoed, een structuur vormde, waarin de vorstelijke huishouding en het landsbestuur vrijwel onontwarbaar vervlochten waren, dient hierbij als rode draad.

Heeft Duindam al zijn doelen bereikt? *Vienna and Versailles* mag bijzonder geslaagd heten, voor zover het een samenhangend overzicht biedt van het verschijnsel 'Europees vorstenhof' en het een veelheid van aspecten aanstipt die wezenlijk lijken voor de nadere bestudering van dit fenomeen. *Vienna and Versailles* vertoont sterk het karakter van een synthese, van een modelmatige, brede schets in grote lijnen en samenvattende termen. Het spreekt vanzelf dat zo'n benadering gepaard gaat met minder aandacht voor historische diepgang

en precisie. Als vergelijkende studie naar de hoven van Wenen en Versailles lijkt *Vienna and Versailles* minder geslaagd. In zo'n opzet is immers een diepgaande behandeling van kenmerkende historische fenomenen en hun specifieke context vereist, die in *Vienna and Versailles* ontbreekt. Bovendien komt het Weense hof minder uit de verf dan het Franse hof. Bij de wijze waarop het tweede doel – de ontmythologisering van Versailles – is verwerkt, zijn kanttekeningen te plaatsen. Ook dit thema is een afzonderlijke studie waard. Dat de ambitieuze opzet niet geheel is geslaagd, is niet vreemd. Immers, de in de vorenstaande gesignaleerde onderzoeksdoelen verlangen eigenlijk verschillende methoden van onderzoek en afzonderlijke studies.

Vogelvluchtperspectief

Vienna and Versailles is geschreven vanuit een vogelvluchtperspectief. Duindam wil het hofleven in al zijn aspecten en schakeringen weergeven: hij streeft ernaar 'to restore the historical palette in its full range' (p. 301). Bovendien heeft hij gekozen voor een langetermijnperspectief (1550-1780). Dit ambitieuze streven heeft tot gevolg dat de auteur zich moet beperken tot het summier behandelen van 'patterns and changes, recurring tensions and positions' en het aangeven van 'outlines' (p. 216, 226). Hij is er zich ten volle van bewust dat hij met deze benadering concessies doet aan diepgang en precisie (p. 20). Eigenlijk draagt het hele boek het karakter van een samenvatting: er komt een enorme breedte aan thema's en onderwerpen aan bod, die stuk voor stuk summier en in een uiterst gecondenseerd taalgebruik worden behandeld. Hiermee is de kracht en tegelijk de zwakte van *Vienna and Versailles* aangegeven: de kracht schuilt in het alomvat-

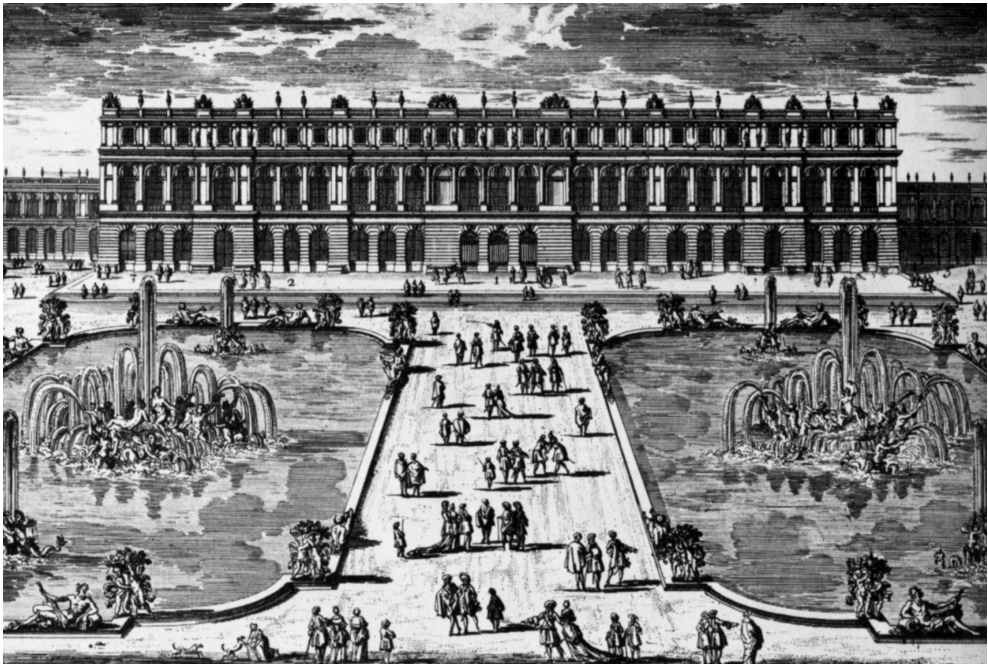
tende perspectief, de zwakte schuilt in het gebrek aan precisie en diepgang.

Als gevolg van de enorm gecomprimeerde informatieverstrekking, de vele onvertaalde termen en tekstgedeelten en de thematische structuur, dreigt de lezer dikwijls de greep op de materie te verliezen. Wellicht hadden meer hulpmiddelen in de vorm van lijstjes en rubriceringen kunnen worden toegevoegd. De index biedt weinig steun, want die blijkt lacuneus.¹ Het beste kan men bij de bestudering van *Vienna and Versailles* beginnen met de inleiding, om vervolgens over te springen naar de epiloog. Vervolgens kan men zich aan de afzonderlijke delen wagen, waarbij men steeds eerst de laatste, samenvattende paragrafen leest.

Thematische structuur

Duindam heeft zijn studie thematisch gestructureerd. De kern van het betoog is

ondergebracht in drie delen, getiteld 'Contours', 'Court life' and 'Power', die ieder op hun beurt zijn onderverdeeld in hoofdstukken en paragrafen. In het algemeen bieden goed geformuleerde thema's inzicht in het verband tussen uiteenlopende verschijnselen. Anderzijds is een thematische indeling en de begrenzing daarvan altijd min of meer subjectief en ambivalent: men kan een bepaald aspect onder thema A behandelen, maar er is ook wat voor te zeggen om het onder thema B ter sprake te brengen. Dit begrenzingprobleem wordt in het algemeen zelden naar volle tevredenheid opgelost. Ook niet in *Vienna and Versailles*. Het gevolg is dat de lezer die in bepaalde aspecten is geïnteresseerd, die niet onder hetzelfde thema zijn ondergebracht, genoodzaakt is om het hele boek door te bladeren. Dat kan een lastig karwei zijn, vooral doordat geen betrouwbare index

Het paleis van Versailles na de uitbreiding, gezien vanuit de tuin met zijn 'miroirs d'eau', vijvers met spuitende fontein (gravure; particuliere collectie)

beschikbaar is. Overigens zijn de door Duindam geformuleerde thema's en sub-thema's in een aantal gevallen bijzonder geslaagd te noemen, zoals de fraaie paragrafen 'From intimacy to display', 'The ceremonial court' en 'The silent centre', ondergebracht in het hoofdstuk 'Court life'.

In de eerstgenoemde paragraaf zet de auteur uiteen hoe vorsten vormgaven aan hun behoefte aan een besloten privé-sfeer enerzijds en de noodzaak tot publieke representatie anderzijds. Duindam spreekt van een continuüm, met aan het ene uiterste een intieme privé-sfeer en aan het andere uiterste de vorstelijke presentie bij ceremoniële dynastieke- en staatsevenementen. Tussen deze twee uitersten bestond een scala aan mogelijkheden, waarbij gebruik kon worden gemaakt van ruimtelijke middelen – bijvoorbeeld middels de inrichting van beperkt toegankelijke privé-vertrekken, zoals de *Retirada* in de Weense Hofburg – en van ceremoniële voorschriften en praktijken waarmee de toegang tot de vorst bij speciale gelegenheden werd geregeld – bijvoorbeeld middels het besloten *petit couvert* en het meer publieke *grand couvert* aan het Franse hof (p. 161-177).

Duindam maakt aannemelijk dat het Franse hof – in tegenstelling tot het Habsburgse hof – in het algemeen een 'open' stijl hanteerde, waarbij de toegankelijkheid van de vorst werd benadrukt. Als gevolg van deze cultuur van openheid stond de privacy van de vorst zwaar onder druk. Menige Franse vorst had hier merkbaar moeite mee. Hendrik III liet bijvoorbeeld in allerlei reglementen duidelijk blijken er prijs op te stellen dat zijn hovelingen de nodige distantie bewaarden. Tijdens de vorstelijke maaltijden werden zij geacht zich 'un peu loin' van zijne majesteit op te houden.

Overigens is deze vorst in het algemeen van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van de ceremoniële voorschriften en praktijken aan het Franse hof. Zo is het bekende *lever* en *coucher* – dat in de literatuur veelal wordt geassocieerd met Lodewijk XIV – in feite al een eeuw eerder ten tijde van Hendrik III vormgegeven (p. 161-162, 203).

Mensen

Het vogelvluchtperspectief en de thematische opzet impliceren een benadering 'van buitenaf'. Duindam doet geen pogingen om het denken en handelen van vorsten en hovelingen 'van binnenuit' te interpreteren en te beschrijven.² Mede hierdoor krijgt *Vienna and Versailles* meer het karakter van een sociaal-wetenschappelijke studie, dan het karakter van een historische studie. De lotgevallen van individuen blijven op de achtergrond en zijn ondergeschikt aan de 'patterns and changes, recurring tensions and positions' die Duindam wil traceren. Terecht wijst de auteur erop dat nadere bestudering van de carrière en levensloop van individuele hovelingen en van de geschiedenis van vooraanstaande geslachten van ministers en hovelingen, alsook van propografisch onderzoek naar groepen van hovelingen en ambtsdragers zeer gewenst is (p. 270-271, 279). In dit opzicht is de openingszin op de flaptekst misleidend: 'This book brings vividly to life the courtiers and servants of the imperial court in Vienna and the royal court at Paris-Versailles'. Duindam wil in *Vienna and Versailles* namelijk beslist geen evocatie van het hofleven presenteren, noch van het leven van individuele vorsten of hovelingen. Individueel menselijk denken en handelen wordt summier aangestipt, ter adstructie van de door de auteur geformuleerde thematiek.

Dat levert soms nogal droge lectuur op. Toch stuit de lezer hier en daar op passages, die opvallen vanwege hun *human interest* of hun anekdotische kracht. Ik noem er twee. Lodewijk XIV blijkt voor het slapen gaan graag naar muziek te hebben geluisterd of met zijn honden te hebben gespeeld (p. 155). Bij de vervanging van de vorstelijke garderobe van de Franse koning, werd het overvloedige (vaak kostbare) kledingmateriaal geschonken aan het hofpersoneel; ook hooggeplaatste hovelingen voelden zich hiervoor niet te min (p. 111). Zulke glimpjes van menselijk leven – hoe schijnbaar irrelevant of triviaal ook – kan de lezer als een verademing ervaren, omdat ze hem eraan herinneren dat geschiedbeoefening uiteindelijk over mensen gaat. De benaderingswijze ‘van buitenaf’ vloeit niet alleen voort uit het gekozen vogelvluchtperspectief, zij is ook een gevolg van de visie van de auteur op de oudere literatuur over het hofleven. Duindam wil namelijk – in navolging van Nobert Elias’ *Höfische Gesellschaft* – resoluut breken met de *petite histoire*, met de *focus* op personen en gebeurtenissen die veel publicaties over het hofleven lange tijd kenmerkte. Met nadruk wijst de auteur erop dat ons beeld van het hof van Lodewijk XIV lange tijd te eenzijdig heeft berust op de *Mémoires* van De Saint-Simon. Dat heeft geleid tot een aanzienlijke vertekening van de ‘historische werkelijkheid’. Lodewijk de Rouvroy, Duc de Saint-Simon was immers in feite een *courtisan manqué*, een in zijn ambities gefrustreerd man, met een ernstig vertekende blik op de wereld om hem heen (p. 8) en daardoor een onbetrouwbare bron voor de studie van het hofleven, als men hem niet in combinatie met andere bronnen hanteert. In het licht van het vorenstaande valt het

op dat Duindam voor zijn weergave van het Weense hof ten tijde van Maria Theresia veelvuldig gebruik maakt van een Weense pendant van de *Mémoires* van De Saint-Simon, in de vorm van de dagboeken van Johann Josef Khevenmüller-Metsch. Deze Khevenmüller, *Oberstkammerer* en later *Obersthofmeister* aan het Weense hof, was een groot vertrouweling van de keizerin en – in tegenstelling tot De Saint Simon – blijkbaar een succesvol hoveling. Dat neemt natuurlijk niet weg dat ook zijn perspectief op het hofleven gekleurd zal zijn geweest door zijn positie. Bij alle kritiek die De Saint-Simon te verduren krijgt, bevreemdt het dat in *Vienna and Versailles* veelvuldig naar Khevenmüller wordt verwezen, zonder dat diens uitlatingen in verband worden gebracht met diens specifieke positie en perspectief. Zo wordt een voorval vermeld waarbij Khevenmüller, nadat hij door de keizerin was verzocht om een taak namens de afwezige opperhofmeester waar te nemen, betoogde dat ‘nach alter etiquette’ niet de opperkamerheer (hijzelf dus) als plaatsvervanger van de opperhofmeester behoorde op te treden, maar de hofmaarschalk (p. 103). Maria Theresia nam dit advies over. Echter, omdat de porté van dit voorval – uit het oogpunt van rangorde en etiquette – zonder nadere informatie omtrent Khevenmüllers positie en perspectief, moeilijk is te doorgronden, rijst de vraag hoe wij zijn advies moeten begrijpen. Was dit gebaseerd op objectieve kennis van de bestaande praktijk? Of had de persoonlijk bij deze zaak betrokken Khevenmüller wellicht particuliere belangen op het oog? Uit *Vienna and Versailles* worden wij hierover niet veel wijzer. Dat bevreemdt temeer, daar de auteur er elders terecht op wijst dat in kwesties van ceremonieel, etiquette en

rangorde de vorst lang niet altijd het laatste woord had. Het beeld van Lodewijk XIV als een allesbeheersende manipulator van zijn omgeving – zoals geschetst in de *Mémoires* van De Saint-Simon – berust op een grove simplificatie (p. 214). Doorgaans waren bij de formulering van regels en voorschriften inzake ceremonieel, etiquette en rangorde verschillende partijen betrokken, die er allemaal hun particuliere agenda op nahielden, waarbij het belang van de vorst of de monarchie lang niet altijd prevaleerde (p. 207). Veel regels en voorschriften zijn ontworpen (en steeds vaker op papier gezet) met als doel: conflictoplossing. De uitkomst van dit onderhandelingsproces was niet altijd voorspelbaar. Kortom, het is goed mogelijk dat Khevenmüller met zijn advies de werkelijkheid heeft verdraaid en dat hij een particulier doel op het oog had, wellicht zonder dat de keizerin dat beseftte. Ook al wordt Khevenmüller in *Vienna and Versailles* doorgaans in combinatie met andere bronnen gehanteerd, het vorenstaande is niettemin kenmerkend voor het gebrek aan aandacht voor het denken en handelen van individuele vorsten en hovelingen en voor de afwezigheid van het individuele perspectief.

Gebeurtenissen

De thematische opzet heeft voorts tot gevolg dat de chronologie der gebeurtenissen daaraan onderschikt wordt weergegeven. Zoals individueel menselijk denken en handelen uitsluitend ter adstructie van de door Duindam geformuleerde thematiek ter sprake komt, zo geldt dat eveneens voor gebeurtenissen. Ook hiervan is de auteur zich ten volle bewust: hij wijst er nadrukkelijk op dat de politieke geschiedenis van het hof nog geschreven moet worden (p. 226). Het effect van de thematische benadering, het

afwezige individuele perspectief en de ondergeschikte aandacht voor chronologie (en voor locatie) heeft als effect dat *Vienna and Versailles* een sterk cerebraal, afstandelijk karakter krijgt, waarin de historische thematiek als het ware los van de menselijke actoren en los van tijd en ruimte lijkt te zweven.

De term *histoire événementielle* wordt vooral gebruikt in de context van politieke gebeurtenissen. Maar buiten het domein van de politiek gebeurde er natuurlijk ook het een en ander. Een in *Vienna and Versailles* opvallend afwezige gebeurtenis is de verhuizing van de hoofdresidentie van het hof vanuit Parijs naar Versailles in de jaren 1678-1682. Vanzelfsprekend wordt melding gemaakt van deze *move*, maar omtrent de aanleiding en de gevolgen ervan vernemen wij niets. Toch moet dit een gebeurtenis zijn geweest met grote consequenties, niet alleen voor de stad Parijs, maar ook voor de relatie van de vorst met zijn onderdanen. Bovendien ontstond hierdoor een in het oog springend verschil met de Weense situatie. De Weense Hofburg was immers middenin de stad gesitueerd. De effecten hiervan op het Weense hofleven komen slechts summier aan bod. Dat brengt ons op een ander kenmerk van *Vienna and Versailles*: de onhelderheid wat betreft locaties.

Locaties

Op de eerste pagina van *Vienna and Versailles* wordt een zeventiende-eeuwse definitie van het vorstelijk hof geciteerd, geformuleerd door Johann Heinrich Zedler. Deze luidt: ‘Hof wird genennet, wo sich der Fürst aufhält’ (p. 3). Wat hieraan opvalt, is de nadruk op de fysieke locatie: waar de vorst zich bevindt, daar is ook het hof. Duindams studie daarentegen wordt gekenmerkt door een

merkwaardige vaagheid omtrent de locatie. Dit valt niet direct in het oog, maar al lezend rijst herhaaldelijk de vraag: wáár speelt zich dit nu af? De eerder geciteerde flaptekst is in dit opzicht curieus: de term ‘the royal court at Paris-Versailles’ signaleert (waarschijnlijk onbedoeld) een onhelderheid en ambivalentie ten aanzien van de locatie van het Franse hof die het hele boek kenmerkt. Hetzelfde geldt ten aanzien van het Habsburgse hof.

Deze onhelderheid omtrent de locatie van het hof wordt allereerst veroorzaakt doordat de termen *Vienna* en *Versailles* niet altijd worden gebruikt als weergave van de precieze locatie van het hof in kwestie, maar veelal als abstracte aanduiding voor het Habsburgse, dan wel het Frans hof. Bovendien wordt soms bladzijdenlang geen enkel gewag gemaakt van enige locatie. Hierdoor kunnen bij de lezer gemakkelijk verkeerde voorstellingen worden gewekt. Een aanzienlijk deel van hoofdstuk 3 (‘Numbers and costs’) heeft bijvoorbeeld betrekking op het Franse hof van vóór de jaren 1678-1682, toen Versailles geleidelijk als hoofdzetel van het hof in gebruik werd genomen. Ook bij de behandeling van de religieuze ceremonies van het Franse hof valt soms enkel uit een noot op te maken waar deze plaatsvonden (Parijs, Versailles, Valenciennes), maar doorgaans blijft de locatie geheel onvermeld (p. 136-139).

Wat bijvoorbeeld te denken van het *pedilavium*, dat op 7 april 1675 plaatsvond in Versailles? De voetwassing was een onderdeel van de jaarlijkse ceremoniële viering van Christus’ Laatste Avondmaal, waarbij de koning een twaalfstal (zorgvuldig geselecteerde) mannen en jongens de voeten waste, waarna de heren door de koning en diens familieleden een vorstelijk maal kregen opgedist. Dat deze ceremonie begin 1675 in Versailles plaats-

vond, lijkt curieus. Immers, Versailles was toen nog een bescheiden jachtkasteeltje, met minder voorzieningen dan de andere beschikbare residenties. Bovendien zal deze ceremonie in Versailles op dat moment uit het oogpunt van *public relations* ongetwijfeld minder *impact* hebben gehad op de bevolking, dan wanneer deze in een van de Parijse residenties had plaatsgevonden. Waarom koos Lodewijk XIV op 7 april 1675 dan toch voor Versailles?

Pas in de paragraaf ‘Seasons, lodgings, and hunting’ – op de helft van het boek – worden de locaties van het Franse en het Habsburgse hof beide hoven expliciet behandeld. In feite blijkt hieruit dat de aanduidingen *Vienna* en *Versailles* niet zonder meer als equivalenten voor het Habsburgse hof en het Franse hof kunnen worden gebruikt. Beide hoven verbleven namelijk voornamelijk tijdens de wintermaanden – grofweg van november tot april – in hun belangrijkste residentie. Deze periode vormde de ‘season’ van het hofleven, ‘de prime time for ceremony and government’ (p. 149). Buiten dit seizoen bevond het hof zich elders, dat wil zeggen buiten respectievelijk Wenen en Versailles.

Het Franse hof maakte – ook nadat Lodewijk XIV de hoofdzetel in Versailles had gevestigd (na mei 1682) – periodiek gebruik van zomerresidenties en andere locaties, waarvan binnen Parijs het Louvre, de Tuilleries, het Palais Royal en buiten de stad Chambord, Fontainebleau, Saint-Germain-en-Laye, Compiègne en Chambord de bekendste zijn. Het verblijf op deze locaties was meer besloten en particulier van aard, de entourage was beperkter en het ceremonieel was soberder. Niettemin: het hof bevond zich dáár, ‘wo sich der Fürst afhält’. Dus waren ministers en hooggeplaatste hovelingen

ook present bij de jaarlijkse zes weken durende jachtvakantie op Fontainebleau. Over de entourage en de sfeer op locaties buiten Versailles deelt *Vienna and Versailles* ons niets mee.

Wat betreft het Habsburgse hof liggen de zaken nog ingewikkelder. Uit de inleidende paragraaf 'A "Habsburg court" before 1500?' wordt duidelijk dat er in feite lange tijd sprake was van een conglomeraat van hoven, verspreid over verschillende residenties.

Duindam wijst er hierbij op dat we onderscheid moeten maken tussen enerzijds het keizerlijk hof, dat wil zeggen het hof van de Habsburgers, voor zover zij de titel Keizer van het Heilige Roomse Rijk bezaten, en anderzijds de diverse Habsburgse territoriale hoven, dat wil zeggen de residenties van de Habsburgse erflanden in Praag, Buda, Graz, Innsbruck, Linz, enzovoorts, het hof van de stadhouders te Brussel en de hoven van de aartshertogen en -hertoginnen (p. 32 en 274-275). Vooral Praag, Graz en Innsbruck bleven gedurende de gehele behandelde periode van betekenis als hofresidentie, maar hieraan wordt in *Vienna and Versailles* nagenoeg geen aandacht besteed.

Veel van hetgeen het hoofdstuk 'Numbers and costs' wordt besproken, heeft betrekking op de Praagse residentie en niet op Wenen: dat valt op te maken uit een enkele noot (p. 70). Pas na 1612 werd Wenen de hoofdzetel van het Habsburgse hof. Echter, ook daarna bleven andere residenties van belang, waaronder een aantal zomerresidenties, zoals de Laxenburg, Neugebäude en de Favorita. Bovendien reisden de keizers heel wat af: zij woonden rijksdagen, verkiezingen, kroningen, *Erbhuldigungen* en ceremonies met betrekking tot hun

Boheemse en Hongaarse koningschap bij. In steden als Frankfurt, Regensburg en Augsburg beschikten de Habsburgers daarom over residenties voor het hof. Hieraan wordt in *Vienna and Versailles* geen aandacht geschonken. Ook reisden de keizers *incognito* door hun rijk (p. 146, noot 59).

Het effect van de onhelderheid omtrent locaties is dat de lezer bij de behandeling van de diverse thema's betreffende de hoven van *Vienna* en *Versailles*, deze als vanzelf associeert met de locaties Wenen en Versailles. Het is duidelijk dat hierdoor gemakkelijk verkeerde voorstellingen worden opgewekt. Zowel het Franse als het Habsburgse hofleven was veel ambulanter en gevarieerder van samenstelling en omvang, dan het beeld dat in *Vienna and Versailles* wordt opgeroepen.

Koning en koninkrijk, keizer en keizerrijk

Waarom eigenlijk de keuze voor Wenen en Versailles? Een vergelijking tussen twee entiteiten is alleen mogelijk, als er onderlinge verschillen bestaan (immers, zonder verschillen is er geen sprake van onderscheiden entiteiten, maar van een identiteit). In dat geval kan een vergelijking zinvol zijn, omdat daardoor overeenkomsten én verschillen tussen beide entiteiten aan het licht komen, zodat ook de specifieke kenmerken van beide entiteiten scherper in beeld komen. Een vergelijking is slechts zinvol, indien de kenmerken van de te vergelijken entiteiten met een aanzienlijke precisie worden belicht en indien aan beide entiteiten evenveel aandacht wordt geschonken. Een vergelijking is bij voorbaat zinloos, indien de onderlinge verschillen fundamenteel zijn. Is de vergelijking 'Wenen'-'Versailles' zinvol? Of vergelijkt *Vienna and Versailles* appels met peren?

De keuze voor Versailles is Duindams uitgangspunt: het hof van Lodewijk XIV te Versailles (1682-1715) is het 'paradigmatische' hof, het eigenlijke onderwerp van *Vienna and Versailles* (p. 13). De keuze voor Wenen als contrapunt is gebaseerd op de stelling dat het Habsburgs-Weense hof, gezien vanuit het 'Versailles' ten tijde van Lodewijk XIV 'the obvious counterpoint' was (p. 17).

Nu koesterde Lodewijk XIV weliswaar hegemoniale pretenties op Europees niveau en liet hij zich graag afficheren als *Sa Majesté très chrétienne*, maar het is de vraag of zijn Europese ambities konden wedijveren met de positie van de keizer *des Heiligen Römischen Reichs*. Was er überhaupt sprake van wedijver tussen beide vorsten? En in hoeverre was er sprake van wederkerige beïnvloeding (in politiek en/of cultureel opzicht)? Vreemd genoeg besteedt *Vienna and Versailles* geen enkele aandacht aan de onderlinge relaties tussen 'Wenen' en 'Versailles'. Alleen in de inleiding wordt – zonder veel explicatie – melding gemaakt van de gespannen verhoudingen tussen beide hoven (p. 17). Ook wordt opgemerkt dat de Habsburgers de verheven positie van hun keizerlijke waardigheid graag onderstreepten door middel van een vrome, sobere en aan staatszaken toegewijde levensstijl, als reactie op de wereldse en frivole sfeer die het Franse hof zou hebben gekenmerkt (p. 291). Op dit punt valt zeker nader onderzoek te verrichten. Wat betreft de vergelijkbaarheid tussen 'Wenen' en 'Versailles' kan worden opgemerkt dat de verhouding tussen de Franse vorst en zijn koninkrijk van een geheel andere structuur was dan de verhouding tussen de keizer en zijn rijksdelen. Bovendien was Wenen niet alleen de residentie van het keizerschap, maar ook van de Habsburgse monarchie. De

bestuursinstellingen en politieke structuren vormden in zekere mate (althans formeel) twee gescheiden circuits (respectievelijk aangeduid met 'Reich' en 'Hof'), maar er was natuurlijk maar één hof. Vanzelfsprekend heeft Duindam oog voor het duale karakter van het Weense hof, maar afgezien van een verwarrende bladzijde over de centrale instellingen van keizerrijk en monarchie (de situatie was ook voor tijdgenoten onhelder), komt de verhouding tussen beide netwerken binnen het Weense hof in de rest van het boek vrijwel niet aan de orde (p. 81). Omtrent de verhouding tussen de Habsburgse keizer en de rijksdelen sluit *Vienna and Versailles* aan bij de recente literatuur, waarin het (gekozen) keizerschap als politieke machtsfactor als een zwakke en in toenemende mate irrelevante instelling wordt geschetst (p. 272-279). Binnen het keizerrijk vormden de *de facto* als soeverein optredende keurvorsten een in belang toenemende machtsfactor. De in de literatuur beschreven processen van 'staatsvorming' (wetgeving en reglementering, ontwikkeling van bestuursinstellingen, enzovoorts) vonden plaats op het niveau van de keurvorstendommen (Pruisen is het meeste beschreven voorbeeld) en binnen de Habsburgse erflanden, maar niet op rijksniveau. Ondanks de efemere positie van het keizerschap, werd door de verschillende componenten van het keizerrijk (keurvorsten, prinsen, prins-bisschoppen, abten, graven en steden) waarde gehecht aan het verwerven van rijksprivileges en -titels en aan het functioneren van rijksinstellingen.

Voor zover het Habsburgs-Weense hof als keizerlijke residentie functioneerde, waren de (politieke) verhoudingen toch anders van aard dan die aan het Franse hof. De Franse monarchie mag dan heel

wat minder absolutistisch zijn geweest dan de propaganda deed voorkomen, de verhouding tussen de Franse koning en zijn rijk was toch veel meer een *top-down* affaire dan de verhouding tussen de (gekozen) keizer en de rijksdelen. Zo gold het aan het keizerlijke hof als een principe dat de verschillende rijksdelen in de hogere hof- en bestuursambten waren vertegenwoordigd (p. 80): een voorbeeld van *bottom-up* verhoudingen.

Kortom, op politiek-institutioneel niveau waren de verschillen tussen ‘Wenen’ en ‘Versailles’ aanzienlijk. In de inleiding van *Vienna and Versailles* wordt opgemerkt dat ‘the very fact that Leopold’s rule had a strong imperial dimension can disturb the comparison of his court with that of Lodewijk XIV’ (p. 17). Ook stelt de auteur dat ‘the connections between Vienna and the empire present a picture wholly different from the closer and more hierarchical ties that emerged in France between centre and regions’ (p. 274). Echter, doordat de ‘imperial dimension’, noch de uitermate gecompliceerde structuur van het Habsburgse koninklijk-keizerlijke rijk en de veelvormigheid van het Habsburgse bestuur voldoende uit de verf komen, vertoont de Habsburgse monarchie in *Vienna and Versailles* méér gelijkenis met de Franse monarchie, dan in werkelijkheid het geval was. Het lijkt waarschijnlijk dat de vergelijking tussen ‘Wenen’ en ‘Versailles’ – in ieder geval op politiek-institutioneel niveau – hierdoor is scheefgetrokken. Het valt echter buiten het bestek van de onderhavige beschouwing om hierop nader in te gaan.

Hoe dit ook zij, ondanks alle verschillen in de politiek-institutionele omgeving van het hof, was het voor beide vorsten een kernopgave om de landselites aan de monarchie te binden en in het hof en het landsbestuur te integreren. Qua metho-

des die daartoe werden aangewend, bestonden er tussen beide hoven zowel opvallende overeenkomsten, als aanzienlijke verschillen. Opmerkelijk is dat de keizer een aanzienlijke speelruimte bezat bij de vergeving van hoge hofambten. Dit in tegenstelling tot het Franse hof, waar de hoge ambten *de facto* in erfelijk eigendom van een select groepje adellijke geslachten waren geraakt of via verkoop werden bemachtigd. Aan het keizerlijk hof daarentegen had zich een *cursus honorum* ontwikkeld, waarbij een keizerlijke benoeming als eenvoudig kamerheer als startpositie gold voor een carrière aan het hof en in het rijksbestuur. Alhoewel een beperkte kring van geslachten de toegang tot de hofambten domineerde, was een benoeming tot kamerheer toch een noodzakelijk startpunt. Dit ereambt werd dan ook door alle geslachten die goede banden met het keizerlijk hof wilden onderhouden, begeerd. De keizers maakten veelvuldig gebruik van dergelijke benoemingen en het kamerherenbestand breidde zich dan ook gestaag uit. Dit zeer in tegenstelling tot de inkrumping van het aantal benoemingen aan het hof van Lodewijk XIV (p. 54-55). Bovendien werd de gehele keizerlijke *Hofstaat* ontslagen bij de dood van de keizer, met uitzondering van de *Reichsvizekanzler* (p. 72, 97, 105), zoals dat aan het Franse hof gedurende de vijftiende eeuw ook gebruikelijk was geweest.

Een middel dat zowel de keizer als de Franse koning hanteerde om elites in het hof en in het landsbestuur te integreren, was het verlenen van hoge adellijke titels. Sinds de zestiende eeuw ontwikkelde in Frankrijk de door de vorst gecreëerde *ducs et pairs* zich tot een hoogadellijke groep die – ondanks de vorstelijke gunst (de hoge hofambten werden veelal bekleed door *ducs et pairs*) – een ambiva-

lente positie in de adellijke omgeving innam, tussen enerzijds de oud-adellijke geslachten met een lagere titel en anderzijds de meer recent gecreëerde *ducs et pairs*. De statusambivalentie van deze adellijke subgroep was een bron van veel conflicten rond etiquette en *préséance*. In het Habsburgse keizerrijk namen de door de keizer gecreëerde Rijksgraven en Rijksvorsten een vergelijkbare positie in. Vooral de verhouding tussen de *neue Fürsten* en de keurvorsten was ongemakkelijk: de laatsten stelden zich steeds meer op als *de facto* soevereinen en trachtten de politieke invloed van de *neue Fürsten* in te tomen. Van de honderdzig tussen 1582 en 1806 gecreëerde *neue Fürsten* werden er slechts zestien toegelaten tot de *Reichsfürstenrat* (p. 280-281).

In hoeverre heeft de merkwaardige positie van het keizerschap de Weense hofcultuur (inclusief ceremonies, gebruiken en omgangsvormen) mede vormgegeven en gekleurd? In *Vienna and Versailles* worden hierover enkele opmerkingen gemaakt. Zo was het Praagse hof van Rudolf III opvallend kosmopolitisch van sfeer (p. 79). Dit zal ongetwijfeld ook voor het Weense hof van zijn opvolgers hebben gegolden, in ieder geval voor wat betreft de herkomst van de hofpopulatie (minder wellicht voor wat betreft de culturele uitstraling). Ook presenteerden de Habsburgers keizers zich graag als vroom en sober en benadrukten zij hun toewijding aan staatszaken. Wellicht hing dit samen met een hoge opvatting van de keizerlijke waardigheid (p. 291-292).

Versailles zonder 'franje'?

In de inleidende paragraaf van Ragnild Hattons klassieke bijdrage over het hof van Lodewijk XIV in de bundel *The courts of Europe* schetst de auteur in het

bestek van één pagina een breed beeld van Lodewijks hof, waarbij de persoonlijke eigenaardigheden van de koning, de keuze voor Versailles en zijn bemoeienissen met de vormgeving en aankleding van het paleis en de tuinen aan bod komen.³ Welk beeld wordt in *Vienna and Versailles* geschetst van het Versailles van Lodewijk XIV?

Het is in het vorenstaande al geconstateerd: het Versailles van Lodewijk XIV gedurende de jaren 1682-1715 vormt het eigenlijke onderwerp van *Vienna and Versailles*. Het is Duindams belangrijkste doel om Versailles van zijn mythische aspecten te ontdoen, door middel van een vergelijking met het Habsburgse hof te Wenen (p. 7). Zo hoopt hij een reëler zicht te krijgen op de in de literatuur vaak overschatte eenheid van de Franse monarchie (de auteur doelt hiermee op de wat oudere beschouwingen over de ontwikkeling van de eenheidstaat en de bureaucratie onder het absolutistisch koningschap, zoals dat destijds werd aangeduid). Duindam streeft ernaar het 'Ludovician court' te ontdoen van 'propaganda, literary embellishments and eighteenth-century myth-making' (p. 19). Hiermee wordt bedoeld op de literaire en artistieke productie rond de monarchie en het hofleven ten tijde van Lodewijk XIV en op de latere literatuur over dat hof. Het gebruik van de term 'embellishments' is veelzeggend: kennelijk gaat het hier in de ogen van de auteur om versieringen, om franje die niet organisch is verbonden met 'the essentials of the courtly environment' (p. 287). En daar is het hem om te doen: om een schets van het 'actual court life' (p. 319) in zijn volle breedte.

Deze benadering heeft – zoals gezegd – een breed en in die zin compleet beeld van het verschijnsel vorstenhof opgele-

verd. De essentialistische en reductionistische gerichtheid op ‘feiten’ doet echter wat ouderwets-positivistisch aan. Het waarderend onderscheid tussen ‘essentials’ en ‘embellishments’ doet denken aan het modernistisch adagium: ‘das Ornament ist ein Verbrechen!’ Of hoort men hier een echo van een oud-Nederlandse, om niet te zeggen calvinistische mentaliteit? Het lijkt immers alsof Duindam de barokke pracht en praal van het hof van Lodewijk XIV naar de marge wil verwijzen als zijnde monarchale propaganda, dan wel irrelevante aanstellerij, zoals Arent van Wassenauer van Duyvenvoorde het diplomatieke ceremonieel in het vroeg-achttiende-eeuwse Engeland zuinigjes typeerde als ‘ridicule ceremoniën die een regt apenspel moge genoemd werde’.⁴

Door wie is de ‘mythe van Versailles’ eigenlijk geconstrueerd? En uit welke elementen bestaat zij? Voor de beschrijving van het vorstelijk hof gebruikt Duindam het beeld van concentrische cirkels rond de persoon van de vorst: de binnenste cirkel bestaat uit personen die het dichtst in de nabijheid van de vorst verkeren, de buitenste cirkel bestaat uit de grote massa van de onderdanen, die de vorst sporadisch en van een afstand kunnen aanschouwen. Dit beeld kan ook worden toegepast op de mythevorming rond ‘Versailles’.

Ons beeld van het Versailles van de Zonnekoning is ten eerste vormgegeven door Lodewijk XIV zelf en door de kunstenaars en literatoren die hij om zich heen verzamelde. Dat is de binnenste cirkel van de mythe, de sfeer van de ‘propaganda’ en van de ‘literary embellishments’ zoals Duindam het noemt.

Vervolgens verschenen er gedurende de achttiende en de negentiende eeuw met

grote regelmaat correspondenties, memoires en historische werken, waarin het leven aan het Franse hof tijdens het *Ancien Régime* aan bod kwam. Dit is de tweede cirkel, de sfeer van de ‘eighteenth-century myth-making’. Typerende (alhoewel qua invalshoek en toon zeer uiteenlopende) voorbeelden van dit genre in Frankrijk zijn de *Mémoires* van Louis de Rouvroy, Duc de Saint-Simon, de *Mémoires secrètes sur les règnes de Louis XIV et Louis XV* van Charles Duclos en Voltaires *Le siècle de Louis XIV*. Dergelijke werken waren veelal subjectief van invalshoek, moralistisch van toon en voornamelijk gericht op de beschrijving van personen en gebeurtenissen. Vooral de memoires van De Saint-Simon hebben lange tijd het beeld van het leven aan het hof van Lodewijk XIV bepaald. Ook de baanbrekende studie van de socioloog Norbert Elias, getiteld *Die höfische Gesellschaft*, leunde sterk op de memoires van De Saint-Simon.

Mijn stelling is dat de binnenste cirkel – de sfeer van de ‘propaganda’ en van de ‘literary embellishments’ uit de tijd van Lodewijk XIV – organisch is verbonden met de ‘actual facts’ van de monarchie en het hofleven van die periode. Duindams benadering, waarbij hij de ‘feiten’ en de ‘mythe’ van elkaar wil scheiden en de ‘mythe’ in feite naar de marge van zijn aandacht verplaatst, is mijn inziens in dit opzicht te beperkt. Vanzelfsprekend kan men de ‘propaganda’ en de ‘mythevorming’ rond monarchie en hofleven door middel van tekstuele en beeldende bronnen afzonderlijk en op eigen merites bestuderen. Men kan ze echter niet schrappen als irrelevante ‘franje’, als men de elitecultuur ten tijde van het *Ancien Régime* wil begrijpen. Om dit in een metafoor samen te vatten: Lodewijk XIV zonder allongepruik en zonder schoenen

met roodgekleurde hoge hakken (zoals afgebeeld op het beroemde staatsieportret van Hyacinthe Rigaud), is geen Lodewijk XIV. Dit geldt evenzeer voor alle ander 'hoge' en minder hoge culturele vormen, waarmee de elite zichzelf als elite presenteerde: ook die kunnen niet als zijnde niet-wezenlijk naar de marge worden verwezen.

Barokke pracht en praal, theater, muziek en beeldende kunsten komen in *Vienna and Versailles* nauwelijks aan bod. *Le bourgeois gentilhomme* van Molière en Lully wordt kort vermeld, maar de *Concerts royaux* van Couperin, het schilderwerk van Le Brun en Rigaud, de tuinen van Le Nôtre, de meubels van Boulle, enzovoorts, enzovoorts, komen niet ter sprake. Al het fraais dat het hof van Lodewijk XIV in de ogen van tijdgenoten en nog in onze tijd glans en uitstraling geeft, zijn in *Vienna and Versailles* naar de marge verwezen (de artistieke verrichtingen aan en rond het Weense hof komen er nog bekaaid vanaf). Toch geeft de auteur er blijk van te beseffen dat het niet gering was, wat er op artistiek gebied is gepresteerd: hij refereert bijvoorbeeld aan de 'artistic innovations' van Lodewijk XIV's Versailles en hij erkent dat de koning er een 'artistic programme' op nahield (p. 292). Desondanks stelt Duindam dat noch de uitingen van 'hoge' cultuur (de kunsten en de wetenschappen), noch de 'goede manieren', kledingstijlen en taalgebruik behoren tot de 'essentialia' van de hofcultuur. Waar het aan het hof in de kern om ging, was hiërarchie, rangorde, eer en aanzien, aldus de auteur. Ook stonden religieuze uitingen en de jacht volop in de belangstelling.

Merkwaardig is hierbij dat in *Vienna and Versailles* geen gebruik wordt gemaakt van recente studies van kunsthistorici,

Koning Lodewijk XIV van Frankrijk, door H. Rigaud (doek; Louvre, Parijs)

literatuurhistorici en antropologen omtrent de vorstelijke patronage van kunsten en wetenschappen, de visuele en tekstuele representatie van de monarchie en van het hofleven, de monarchale rituelen en de monarchale propaganda. Het gebrek aan aandacht voor culturele aspecten lijkt overigens geen gevolg van een 'blinde vlek': de auteur – wiens liefde voor de klassieke muziek bekend is – behoort niet tot het type van de maffe historicus, zonder gevoel voor de zintuiglijke zaken des levens.

Hoe dan ook, uit *Vienna and Versailles* spreekt geen gevoel voor kleur en voor pracht en praal. Er hangt een grijze, saaie sfeer over Duindams hoven (net zoals de

ingevoegde goedkope zwart-wit afbeeldingen van schilderijen en prenten), alsof de sfeer aan een barok vorstenhof in wezen niet veel verschilde van die in het hoofdkantoor van een hedendaagse onderneming.

Het vorenstaande betreft niet alleen een vraagstuk van historische interpretatie. Hier ligt ook een actueel vraagstuk. Bezien vanuit onze tijd, waarin het traditionele onderscheid tussen 'hoge' en 'lage' cultuur, tussen elitecultuur en volkscultuur volledig is verdwenen (althans in de publieke sfeer) en wij allen worden geacht deel te nemen aan een democratische, globale en commerciële massacultuur met sterk proletarische inslag, vormt de elitecultuur ten tijde van het *Ancien Régime* een adembenemend contrast.⁵ Het hofleven was ongetwijfeld een centrum van die elitecultuur. De middeleden waarmee de elite zichzelf als elite presenteerde, waren daarvan een onderdeel. In *Vienna and Versailles* wordt erop gewezen dat het hof niet beschouwd kan worden als een adellijke institutie: het merendeel van de specialisten (medici, musici, historici, goudsmiden, enzovoorts) en handwerkslieden, die op min of meer reguliere basis diensten verrichtten ten behoeve van het hof, was niet van adellijke afkomst. Vanuit numeriek en democratisch oogpunt is dit een terechte en sympathieke opmerking. Een vorstelijk hof was echter beslist geen 'democratische' instelling. De handwerkslieden zetten er beslist niet de toon.

Van top-attractie tot ruïne?

Waarom was ik op mijn dertiende gefascineerd door de Zonnekoning? Om dezelfde reden waarom er nog dagelijks massa's bezoekers door de zalen en tuinen van Versailles drommen. Het paleis en de tuinen van Versailles prijken op de

UNESCO-werelderfgoedlijst: het complex vormt dan ook een cultuurhistorisch en een cultuurtoeristisch hoogtepunt van de eerste orde: een *kanjermonument*, zoals dat in het Nederlandse monumentenjargon heet. Maar het Versailles van de Zonnekoning is méér dan een fraai historisch paleiscomplex: het is óók een levende mythe. Hier ligt de eigenlijke verklaring waarom Versailles, lang nadat het zijn oorspronkelijke functie heeft verloren, zich nog steeds in massale en internationale belangstelling mag verheugen, zowel van de zijde van professionele wetenschappers, als van de Franse overheid, de monumentenwereld en het grote publiek. Met alle barokke middelen die hem ter beschikking stonden, is *le Roi Soleil* er glansrijk in geslaagd een centrum te creëren. Lodewijk XIV heeft Versailles dermate stevig 'op de kaart gezet', dat het drie eeuwen later kan concurreren met pretparken, popfestivals en meubelboulevards. *Vienna and Versailles* wil de betovering verbreken. Na lezing van Duindams studie lijkt Versailles dan ook alledaagser, minder groots en minder kleurrijk dan het in onze verbeelding was.

In het belang van de overleving van het paleis en de tuinen van Versailles is het te hopen dat Versailles ook als 'mythe' blijft voortleven. Een 'onttoverd' Versailles zal immers minder in de belangstelling staan. Minder belangstelling, minder bezoekers, minder studies (zoals *Vienna and Versailles*) en minder bereidheid tot investeringen: als die trend is ingezet, dan kan het zelfs met een kanjermonument snel bergafwaarts gaan. Binnen een eeuw kan de mythe Versailles dan zijn vergeten en het paleis zijn vervallen tot een ruïne.

H. Wassenaar

- ¹ Een steekproef leert dat de veelgeciteerde Johann Josef Khevenmüller-Metsch in de index veertien *hits* oplevert, maar dat dit aantal minstens dubbel zo groot moet zijn. Terzijde zij opgemerkt dat verwijzingen naar internetbronnen riskant zijn vanwege de instabiliteit van dit medium. Uit een steekproef naar enkele internetverwijzingen blijkt bijvoorbeeld dat www.univie.ac.at/wienerhof/ – waarnaar wordt verwezen in hoofdstuk 3, noot 86 – inmiddels onbereikbaar is.
- ² Vgl. bijvoorbeeld de bondige weergave van uiteenlopende methodologische benaderingswijzen in: Y. Kuiper, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming. Een beschouwing over Ursula den Tex' *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand*, *Virtus*, X (2003) 166-172.
- ³ R. Hatton, 'Lodewijk XIV. At the court of the Sun King' in: A.G. Dickens, ed., *The courts of Europe. Politics, patronage and royalty 1400-1800* (Londen, 1977) 233.
- ⁴ Geciteerd in J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*. Deel I. *Achtergronden en algemene aspecten* (Groningen, 1980) 246.
- ⁵ Vgl. het themanummer 'Hoge en lage cultuur' van *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, LVI (2005).

EER, PATRONAGE EN STATUS- CONSUMPTIE. OVER ADELSONDER- ZOEK NAAR DE VROEGMODERNE TIJD

Geert Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005, 304 p., ill.); Guido Marnef en René Vermeir, ed., *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis, I (Maastricht: Shaker Publishing, 2004, 141 p., ill.)

In 1713 woonden de graaf en gravin van Bergeyck in Spanje. Jan van Brouhoven (1644-1725), graaf van Bergeyck, was diplomaat en lid van de Spaanse Ministerraad te Madrid. De gravin, geboren als Livina de Beer (1656-1741), dochter van baron van Meulebeke, noteerde

bijna een halve eeuw lang alle huishoudelijke uitgaven. Zo weten we dat het echtpaar zich op een gegeven moment een Afrikaanse bediende of slaaf had aangeschaft. In de huishouding van de Van Bergeycks kreeg deze Moorse bediende weldra de bijnaam *le chocolat*. Zo noteerde bijvoorbeeld de aalmoezenier, in 1714, bij de terugreis van de familie naar de Zuidelijke Nederlanden regelmatig betalingen als: 'un pain pour le chocolat' of 'un pain pour le chocolat et les chiens' (vermoedelijk fungeerde de Moorse bediende ook als hondenoppasser). Het geven van bijnamen was heel gebruikelijk in een adellijke huishouding. Daarnaast klonk de naam *le chocolat* de tijdgenoot als elegant en modieus in de oren. Chocolade was immers een bijzonder populaire drank onder de toenmalige elite. We zien het volgende tafereeltje zich in een voornaam huis te Madrid voor onze ogen afspelen: de in livrei gestoken donkere, Moorse bediende reikt de in haar salon gezeten gravin van Bergeyck, die zich bewust heel bleek heeft opgemaakt, een kopje peperdure chocoladedrank aan, dat ingeschonken is in een speciaal daartoe bestemd porseleinen chocoladekopje. Hoe populair Moorse en zwarte bedienden wel waren in de achttiende eeuw, blijkt uit de vele bewaard gebleven portretten waarop zij voorkomen als curieus statussymbool van de mijnheer of mevrouw die vanzelfsprekend de hoofdfiguur op het schilderij is. De Brusselse kringen waarin de Van Bergeycks verkeerden, hebben overigens nooit het genoegen gemaakt *le chocolat* te bewonderen. Toen de familie op haar terugreis eenmaal in Parijs was gearriveerd, bleken er alleen nog maar uitgaven voor de honden te worden genoteerd. Was *le chocolat* inmiddels weggelopen, verkocht of gestorven? – we zullen het nooit weten.